

VERDEDIGING VAN DE OOSTELIJKE TOEGANG TOT UTRECHT

J.C. Brugman

Fort De Bilt: Fort De Bilt vóór de aanleg van de Biltsestraatweg door het fort <1929>. Onderkant foto: richting De Bilt.

Zoals uit oude prenten blijkt zijn in het verleden schansen gebouwd aan de oostzijde van de stad, waar de Biltsestraatweg al eeuwen als toegangspoort naar Utrecht diende de oudste gegevens dateren van 1433. Na de Napoleontische tijd was Fort de Bilt in 1816 een van de eerste steunpunten die gebouwd werden in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) en het diende voor de bescherming van het belangrijke acces, de Biltsestraatweg. Men begon met het graven van een diepe gracht, waarbij de grond gebruikt werd om vier tot acht meter hoge rondgaande hoofdwallen te realiseren, bestaande uit schanskorven en palissaden. We staan daar niet bij stil, maar al het grondwerk werd uitgevoerd door een groot aantal grondwerkers met als enig gereedschap een spa en een kruiwagen. Het zal heel wat zweetdruppeltjes gekost hebben om dit eerste fort bij Utrecht te graven. Na de afscheiding van België in 1830 kwam er weer wat geld vrij en werd in 1850 een bomvrij wachthuis van 20 x 30 meter gebouwd met zwaar metselwerk en omgeven door een extra binnengracht met een tweede ophaalbrug. Op het dak werden borstweringen opgeworpen en men kon met een primitieve hijsinstallatie kanonnen op het dak plaatsen waardoor een prachtig schootsveld ontstond. Er was logies voor ongeveer 70 man en in de kelder bouwde men een speciale opslag voor buskruit en

andere materialen. In 1875 startte men de bouw van een complete bomvrije kazerne, 105 meter lang met een capaciteit van 208 manschappen. Met een afdekking van drie meter grond op het dak gaf dit gebouw bescherming tegen de granaten uit het geschut met getrokken loop. In 1885 beschikte men over 34 stukken geschut. In de hoeken aan de oostelijke kant bouwde men twee dubbele remises als opslagplaats voor de kanonnen. Tenslotte verrezen nog zes opslagplaatsen voor kruit, twee aan de noordoostkant, twee aan de oostzijde, een noordelijk en een zuidelijk van de kazerne.

Intussen waren de verkeersproblemen op de weg rondom het fort onhoudbaar geworden en in 1929 werd begonnen met het aanleggen van een weg dwars door het fort. Daarvoor werd het

Fort De Bilt na de aanleg van de Biltsestraatweg (>1929)

bomvrije wachthuis gesloopt en de binnengracht gedempt. Van de bomvrije kazerne werd het middenstuk afgebroken. De restanten zijn nog duidelijk zichtbaar aan weerszijden van de weg. Als compensatie voor de vermindering van de verdedigingswaarde als gevolg van de doorbraak, bouwde men in 1932 aan de noord- en aan de zuidkant tussen de bestaande kruitopslagplaatsen een zware mitrailleurkazemat. In 1933 werd aan de zuidzijde, oostelijk van het restant van de kazerne, direct naast de weg een kazemat toegevoegd, waarin een pantser-afweerkanon werd geïnstalleerd. In 1936 bouwde men tenslotte nog een mitrailleurkazemat aan de noordoostkant. In deze kazemat is nog een ventilator te zien, bedoeld om rookgassen af te zuigen die ontstaan bij het vuren met een mitrailleur of kanon in een dergelijke betonnen gevechtsskazemat. De militairen oefenden ook met het dragen van gasmaskers tijdens schietoefeningen.

Tenslotte werden er aan de noordzijde nog drie stuks groepsschuilplaatsen gebouwd als schuilplaats voor de manschappen die in de daarbij behorende loopgraven waren opgesteld. Dit fort vormde natuurlijk met een antitankkanon en een aantal mitrailleurs slechts een zwakke verdediging, maar in de meidagen van 1940 was in het Wilhelminapark en westelijk van Lunetten ter ondersteuning ook

nog artillerie opgesteld. Tussen de Forten De Bilt en Blauwkapel en aan de andere zijde naar Fort Vossegat werden gedekte gemeenschapswegen aangelegd, die aan de vijandzijde voorzien waren van wallen en een gracht. Zuidelijk van het fort is daar nog iets van te zien. Aan het einde van de 19de eeuw werd de noordelijke kant van het fort ingericht als schietbaan voor lichte wapens. Het is vreemd dat er nog zoveel geïnvesteerd is in dit fort, terwijl men in 1914 begonnen was een nieuwe stelling te bouwen, een kilometer oostelijk van het fort De Bilt, Werk Griffenstein, genoemd naar de naam van een huis, dat daar gestaan had. We komen daar nog op terug. Zoals bij elk fort gold ook hier de Kringenwet, waardoor er op minder dan 300 meter afstand niet gebouwd mocht worden. Van 300 tot 600 meter afstand mocht alleen met hout gebouwd worden en van 600 tot 1000 meter alleen met hout en steen. Bouwsels die er al stonden konden bij eventuele vernieling op een schadevergoeding rekenen, alles wat nadien gebouwd werd kon zonder meer platgeschoten of afgebrand worden. Even oostelijk van Fort De Bilt is aan de noordkant van de weg nog een dergelijk houten huis te zien. Ook het Restaurant 't Kalfje was van hout. Toen daar na de oorlog brand ontstond was het snel volledig afgebrand. De genoemde wet is in 1963 officieel ingetrokken. Mede door de Kringenwet is er oostelijk van

het fort nooit bebouwing gekomen. De noordelijke kazemat werd in de bezettingstijd door de Duitsers gebruikt om ter dood veroordeelden op te sluiten voor ze op het fort werden gefusilleerd. Waar de naam 'luchtloze bunker', zoals hij wel wordt genoemd, vandaan komt is niet geheel duidelijk.

Enige tijd na de bevrijding werd het fort ingericht als detentiekamp voor NSB-vrouwen. Direct na de bevrijding werden in vele steden en dorpen alle NSB-ers en Deutschfreundlichen door de afdelingen van de Binnenlandse Strijdkrachten opgehaald. In De Bilt werden ze opgesloten in de Varenkamp, naast het gemeentehuis, in Utrecht werden ze ondergebracht in schouwburg Tivoli in de Kruisstraat. Waarom de vrouwen van NSB-ers werden opgepakt is mij niet duidelijk. In mijn herinneringen was dat in Dordrecht, waar ik zelf bij de bewaking betrokken was, zeker niet het geval. Na enige maanden verhuisden de vrouwen naar een school aan de Plompetorengracht en daarna werden er 600 naar Fort De Bilt overgebracht, waar ook al 1600 mannen zaten. De gedetineerden werden tewerkgesteld bij het bouwen van een grote barak aan de noordkant. Ze sliepen in houten kribben, drie boven elkaar. Na de zomer werden de mannen naar Fort Rhijnauwen overgeplaatst. Pas in de loop van 1946 is het fort ontruimd. Velen

konden naar huis, anderen zijn na berechting naar andere kampen overgebracht. Al kort na de oorlog werd in het zuidelijke gedeelte van het fort een post van de Koninklijke Marechaussee gevestigd; het is een der grootste afdelingen van ons land. In 1948 werd er een compagnie Territoriale Troepen

Het herdenkingsmonument in Fort De Bilt, in 1949 geplaatst ter nagedachtenis van de aldaar door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog gefusilleerde slachtoffers.

gelegerd. Deze militairen waren uitgerust met een 'rijwiel' en een geweer. Omdat ik daar zelf in 1949 enige tijd gelegerd was weet ik dat we in Bilthoven voor het gemeentehuis voor de burgemeester hebben geparadeerd, overigens te voet. In het noordelijke deel is sinds 1992 de Stichting Vredeseducatie gevestigd. Deze stelt zich ten doel de vrede te dienen door het bevorderen en uitvoeren van educatieve projecten. Het is indrukwekkend te zien hoe men hier schoolkinderen confronteert met oorlog en vrede. De Stichting Herdenkingsmonument Fort De Bilt heeft als doel het instandhouden van het monument dat in 1949 is geplaatst ter nagedachtenis van de velen die in dit fort door de Duitsers zijn gefusilleerd. Elk jaar wordt op 4 mei een herdenkingsbijeenkomst gehouden, die door velen wordt bezocht.

Het Werk Griffenstein was anders dan de oude forten, een linie die niet was omringd door een gracht. Reeds in 1914 werd de beslissing genomen om vóór het Fort De Bilt, dat te dicht bij de bebouwing lag, een nieuwe verdediging aan te brengen. Aan weerszijden van de Biltsestraatweg (1 km oostelijk van Fort De Bilt) werden schansen gegraven, 200 m breed aan de noordkant en 350 m aan de zuidzijde; zij droegen het karakter van veldversterking. Deze kreeg de naam 'Het Werk Griffenstein' naar de villa die daar gestaan heeft en afgebroken is. In

totaal lagen hier 100 militairen, ingekwartierd in de toenmalige garage Buitenweg en in het later afgebrande café-restaurant 't Kalfje. In 1915 werd een betonnen granaatvrije schuilplaats gebouwd voor 20 man. Deze was 8,20 x 2,20 meter en aan drie zijden ingegraven. De muren waren vijftien cm. dik. Aan de achterzijde twee ingangen en vier vensteropeningen. In 1917 volgde nog aan iedere kant een betonnen mitrailleurkazemat voor twee machinegeweren. De afmetingen waren 8,00 x 2,50 meter. Van deze nagenoeg volledig in de wal ingegraven kazematten steekt van de dubbele gevechtsruimte alleen een kleine uitbouw met schietgat boven de gronddekking uit. In de uitbouw is tevens een opening zichtbaar voor een uitschuifbare spiegeltelescoop. Tussen de twee gevechtsruimten bevindt zich een ruimte voor de manschappen die in reserve waren. De mitrailleurs waren van het type 'Schwarzlose'. Als we de toestand van dat moment kritisch bekijken stelde dit in wezen niet veel voor. Hoofdzakelijk dus loopgraven met wallen ervoor. Van hieruit kon men dan met de lichte wapens weinig uitrichten. Van belang waren alleen de twee kazematten met ieder twee mitrailleurs. De afkeer van geld uitgeven ter verdediging was na de Eerste Wereldoorlog heel groot en er was zeer weinig animo om te investeren en de verouderde verdediging tot een modern peil op te vijzelen. Tot 1935 stond de

Griftenstein: Mitrailleurkazemat uit 1917.

defensiebegroting op een zeer laag pitje. Toen het in 1937/1938 duidelijk werd dat Hitler, de nieuwe Duitse leider, uit was op vergroting van zijn 'Lebensraum', werd het ook duidelijk dat de neutraliteit die we in de Eerste Wereldoorlog hadden kunnen handhaven dit keer wel eens niet gerespecteerd zou worden. Dit leidde tot een koortsachtige bedrijvigheid om onze verdediging te verbeteren. De nadruk werd gelegd op de Grebbelinie, waarbij men dan eventueel terug kon vallen op de NHW als laatste verdedigingsring voor de Vesting Holland. Een van de principes die toen werden nagestreefd was, dat men de infanteristen die in de loopgraven stonden een schuilplaats moest bieden om in geval van artilleriebeschieting beter te kunnen overleven dan weggedoken

onderin een loopgraaf. Ook in dit nieuwe verdedigingswerk werden direct achter de bestaande zigzagloopgraven zeventien piramidevormige groepsschuilplaatsen ('Pyramides') gebouwd, vijf in het noordelijke gedeelte, twaalf aan de zuidkant. Deze hadden een rechthoekige vorm, 7,20 x 5,70 meter met afschuiningen. Het dak was 2,15 meter dik, de wanden 1,70 meter aan de vijandzijde en 1,20 meter aan de zijanten. Er kon een groep van 10 tot 12 man in schuilen. Alleen aan de achterzijde in de ingang was een schietgat. Als de vijand eenmaal zo ver was, kon men alle hoop wel laten varen. Het waren dus geen gevechtshokken. Toch moest je wel de vijand in de gaten houden, daarom was er middenin het dak een gat waardoor een telescoop gestoken kon worden. Het is niet te geloven maar deze telescopen waren bij een Duits bedrijf besteld! Nota bene bij de enige potentiële vijand! Alle ongeveer 700 Pyramide bunkers die in de Nieuwe Hollandse Waterlinie waren gebouwd boden dus geen mogelijkheid om de vijand vanuit de Pyramide in de gaten te houden, anders dan om een hoekje te kijken. Ze waren dus echt 'blind'. Eind 1939 werden er nog drie echte gevechtshokken gebouwd, ieder voorzien van een pantserkoepel van vijftien cm dik staal, die in de betonconstructie was opgenomen. De afmetingen waren 7,50 x 7,50 meter. Twee werden voorzien van een

mitrailleur, in de derde die langs de weg stond werd een antitankkanon geplaatst. Dit kon alleen door het kanon uit elkaar te nemen en binnenin weer op te bouwen. Enkele tientallen meters vóór de versterking werd aan weerszijden van de weg een tankgracht gegraven. Op de weg zelf was een tankversperring aangebracht. Er waren diepe gaten in de grond, die afgesloten konden worden met een deksel, maar waarin bij alarmfase, zoals op 13 en 14 mei 1940, stalen balken werden geplaatst. (zie de recent gedeeltelijk herstelde tankversperring in de Ruigenhoeksedijk ter hoogte van huisnummer 74 te Groenekan, *red.*) Al met al was de gevechtswaarde in verhouding tot die van 1914/1918 behoorlijk verbeterd. Hoe sterk deze linie was zou op 14 mei worden getoetst. De 207de Duitse Infanteriedivisie rukte in de ochtend van die dag op tot in De

Bilt en hield daar halt. Een van hun spionnen had de linie voor Utrecht in april verkend en wist dat ze niet over de zwaar verdedigde weg konden oprukken en dat de landerijen links en rechts geïnundeerd waren.

Het is vreemd dat noch de Nederlandse artillerie op vijf km. afstand, noch de Duitse artillerie is ingezet. De vijand koos ook hier voor een ultimatum. De commandant van de stelling Utrecht werd schriftelijk gesommeerd zich over te geven daar anders de stad Utrecht het lot van de stad Warschau zou ondergaan. De capitulatie van generaal Winkelman als gevolg van eenzelfde ultimatum voor Rotterdam achterhaalde de gebeurtenissen voor Utrecht. Het heeft dus maar weinig gescheeld of er waren zware gevechten uitgebroken tussen De Bilt en Utrecht.

Fort De Bilt; kazerne (noord) uit 1877.